

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.4)

Громакова Н.Ю.

Національний університет державної фіскальної служби України

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ВІД КОНСПРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДО ПОВСТАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

Проаналізовано чинники трансформації польської визвольної боротьби першої половини XIX ст. Доведено, що генезис змовницько-конспіративних форм діяльності поляків під владою Романових зумовлювався відсутністю легальних умов для реалізації своїх національних прав. Структурною основою для створення перших польських таємних організацій були масонські ложі, діяльність яких мала напівлегальний характер. Польські конспіратори намагалися поширити свою діяльність на всі колишні польські землі, що сприяло модернізації свідомості й загальнонаціональній консолідації. Автор дійшов висновку, що порушення російською владою конституційних норм Королівства Польського, ліквідація традиційних прав і привілеїв польської шляхти західних губерній сприяли загостренню «польського питання», кульмінацією чого стало Листопадове повстання 1830–1831 рр.

Ключові слова: масонські ложі, конспіративна діяльність, Польське патріотичне товариство, шляхта, Листопадове повстання 1830–1831 рр.

Постановка проблеми. Завершення епохи наполеонівських війн й утворення Королівства Польського започаткували новий період в історії боротьби польського народу за відновлення власної державності. Розчарувавшись у пошуках підтримки ззовні, не маючи можливості легально боротися за свої національні права на теренах Росії, Австрії та Пруссії, польська людність поринула у вир змовницько-конспіративної діяльності, що з часом вибухнула польськими Листопадним (1830–1831 рр.) і Січевим (1863–1864 рр.) повстаннями, а також спричинила активну zaangażованість поляків у революційні події 1848 р. Романтичний ентузіазм та історична пам'ять про славетне минуле в умовах поширення модерного націоналізму й нових форм суспільної свідомості стали потужним чинником розгортання польського визвольного руху першої половини XIX ст. Дослідження особливостей форм і методів боротьби поляків у цей період сприятиме, на наш погляд, з'ясуванню траєкторій польського модерного націєтворення за умов відсутності власної державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний доробок праць, присвячених

діяльності польських конспіративних організацій і повстанських подій, відзначається різноманітністю. Він представлений як ґрунтовними монографічними дослідженнями, так і розвідками, що висвітлюють окремі сюжети. І якщо історики радянської доби фокусували увагу на революційних аспектах боротьби поляків, їхніх контактах із російським революційним середовищем, зокрема декабристськими організаціями, сучасні вітчизняні дослідники намагаються розглядати визвольний рух поляків на українських теренах крізь призму регіональної та національної історії.

Розгортання мережі польських конспіративних організацій та особливості їхньої діяльності на українських теренах досліджували М. Хададова, В. Павлюк, А. Хоптяр та ін. [8; 10; 12; 13; 14; 15]. Суттєвий внесок у дослідження проблем повстанської боротьби поляків на Правобережжі здійснили авторськими колективами видань «Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [11] та «Від інсурекції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [3]. У центрі уваги науковців опинилися проблеми становища

польської спільноти під владою Романових, ідеологічного та практичного оформлення визвольного руху поляків тощо. Новизна представлених колективних монографій полягає в застосуванні досягнень сучасної історичної та міждисциплінарної методології до дослідження національно-визвольної боротьби поляків, вивчення цих подій крізь призму регіонального підходу й історичного краєзнавства.

Проблематика польської конспіративно-повстанської боротьби першої половини XIX ст. висвітлювалася також на сторінках комплексних видань з історії Польщі як вітчизняних, так і зарубіжних науковців [4; 5; 6]. Проте, на наш погляд, недостатньо з'ясованими залишаються питання ролі польських повстань першої половини XIX ст. у загальнонаціональній визвольній боротьбі, формування пам'яті про ці події в контексті генезису модерної польської ідентичності.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення чинників трансформації організаційних форм польської визвольної боротьби першої половини XIX ст., з'ясування їх регіональної специфіки та ролі в загальнопольському русі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відновлення контролю Санкт-Петербурга над більшістю теренів колишньої Речі Посполитої після Віденського конгресу 1815 р. й утворення Королівства Польського спричинило активізацію нових форм громадянської активності поляків. Якщо в попередній період найпопулярнішими були збройна боротьба в складі польських легіонів і законотворча діяльність, спрямовані на відродження польської державності, то тепер «простір можливостей» значно звужувався. І хоча Олександр I намагався продемонструвати свою прихильність польським підданам Королівства, ці показово-ліберальні реверанси не стосувалися поляків, що мешкали на українських, білоруських і литовських землях, що вважалися історичною складовою частиною російського цивілізаційного й державного простору.

З іншого боку, потужним чинником розгортання конспіративно-змовницької роботи стала діяльність масонських лож, досить популярних у польському середовищі в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Саме члени цих напівлегальних об'єднань уперше поєднали ідеї морально-етичного вдосконалення з гаслами визвольної боротьби. Масони кінця XVIII – початку XIX ст. визнавали прогресивно-ліберальні ідеї, насамперед французького Просвітництва. Але шляхет-

ський загаль не розумів сутності масонства, його морально-ідейних засад, і тому ставився вороже до нього. Масонам ставили за провину проведення незвичайних ритуалів, ігнорування церкви, але насамперед – їхні ліберальні ідеї щодо звільнення селян [1, s. 99].

Найбільшою масонською ложею, що діяла на Правобережжі, була ложа у м. Дубно. Її члени спрямовували свої зусилля насамперед на розвиток культури, збереження традицій і поширення просвітницьких ідей як серед членів лож, так і в усьому польському суспільстві. Основним своїм завданням масони вважали моральне, інтелектуальне та фізичне вдосконалення [8, с. 17]. Утім, хоча культурницький аспект відіграв головну роль у роботі масонських лож того періоду, польські масони брали активну участь у формуванні легіонів, воювали на боці французької армії. Багато колишніх масонів загинуло під час наполеонівських війн [2, s. 164].

Відродження польського масонства в українських землях припадає на 1816–1819 рр. Цей період отримав назву «золота епоха масонства». Певна лібералізація внутрішньої політики в перші роки правління Олександра I, який брав участь у російському масонстві, сприяла поширенню цієї форми діяльності серед шляхетського руху. Найвідомішими були ложі «Звершена таємниця», «Увічнена краса» й «Озіріс».

Масонські організації свідомо беруть активну участь у суспільно-політичному житті. На землях, що знаходилися в компетенції великої провінціальної волинської ложі, капітаном Ф. Масевським 1820 р. у Бердичеві було засновано орден польських тамплієрів, який своєю діяльністю нагадував масонські вільномулярські ложі [1, s. 118]. Члени нового ордену працювали на Волині й Поділлі, у Київській губернії.

Заслугою польських масонських лож можна вважати сприяння ідейно-організаційному оформленню шляхетського руху. Саме їм належить першість у розробленні структурних засад і програмного забезпечення власної діяльності у вигляді статутів та інших регламентуючих документів. У польських масонських ложах існувала централізована система керівництва, яка суворо дотримувалася ієрархічного принципу, що запобігало поширенню анархічних тенденцій, властивих шляхетській свідомості. З іншого боку, саме тут майбутні опозиціонери здобували свій перший досвід конспіративної діяльності, особливо після їх заборони на теренах Російської імперії в 1822 р.

Наступним кроком в оформленні польського опозиційного руху стало виникнення в травні 1819 р. таємної організації «Національне масонство», засновником якої був польський збіднілий шляхтич В. Лукасінський. Із часом «Національне масонство» перетворилося на велику організацію, до лав якої входило понад 200 чоловік. Вона поширила свою діяльність за межами Королівства Польського – у Познані, на Волині та в литовсько-білоруських губерніях. Головним своїм завданням члени товариства визнавали боротьбу за возз'єднання польських земель і відновлення незалежності Польщі в кордонах 1772 р. Зосередившись на національно-визвольній проблематиці, члени товариства обійшли увагою соціальні питання, що значно обмежувало соціальну базу й вплив організації [9, с. 37].

«Національне масонство» В. Лукасінського стало містком між традиційними масонськими угрупованнями й новостворюваними таємними організаціями політичного й національно-визвольного спрямування. Аналіз діяльності польських таємних товариств на українських теренах у цей період дозволяє зробити висновок, що їх генезис, структурно-організаційне оформлення та напрямки діяльності відповідали загальнопольським тенденціям. Дійсно, у суспільній свідомості поляків Галичини чи Правобережжя їхня доля нерозривно була пов'язана з рештою польських земель, що слугувало потужним чинником зацікавленості в загальнонаціональній визвольній боротьбі, стимулювало підтримування контактів між різними частинами поділеної Речі Посполитої. В. Павлюк у своєму дослідженні, присвяченому діяльності польських таємних організацій 1820-х рр. у Правобережжі, дійшов висновку, що «організаційна структура польських таємних товариств і лож в Україні не відзначалася ні чіткістю, ні стабільністю». Детально розглянувши еволюцію діяльності польських таємних організацій, науковець зауважив, що незадоволення членів лож (зокрема Олізара Ворцеля, Людвіка Собанського й інших) поміркованістю культурно-просвітницької роботи спонукало їх до пошуку нових сенсів, зокрема й у політичній площині. Тому створення Польського патріотичного товариства стало відповіддю на ці суспільні запити шляхти, позбавленої будь-яких можливостей легальним шляхом відстоювати свої національні права в Російській імперії: «Організатори Товариства наголошували, що поляки, розірвані різними державами, не мають вітчизни, а тому повинні докласти максимум зусиль, щоб її цілісність

і незалежність відновити назавжди. До цієї мети поляків повинен спрямовувати патріотизм, який в усі історичні часи був присутній. Головною його метою висувалося зміцнення зв'язків між частинами розділеної Речі Посполитої» [10, с. 54].

Патріотичне товариство поширювало свою діяльність на сім провінцій: «...Царство Польське, Велике Князівство Познанське (до нього входило також Калішське воєводство), Галичина, Литовські губернії, Волинь, вільне місто Краків та армія (вона вважалася сьомою провінцією)» [6, с. 289]. Воно активно намагалося зав'язати контакти з іншими польськими угрупованнями, зокрема тими, що діяли в студентському середовищі Варшави, Берліна, Вільна й Кременця [5, с. 27; 7, с. 37–38]. Із часом товариство перетворилося на один із головних центрів підготовки польського Листопадового повстання [7, с. 38].

Важливим напрямком своєї діяльності польські патріоти вважали налагодження контактів із представниками паралельного російського визвольного руху. Після арешту В. Лукасінського в 1822 р. Патріотичне товариство, очолюване Северином Кржижановським, шукало шляхи до порозуміння й об'єднання зусиль у боротьбі проти самодержавства з російськими декабристами. При цьому головна увага зосереджувалася на питанні майбутнього здобуття незалежності для Польщі [10, с. 57]. Слід зазначити, що проблематика зв'язків між польськими таємними організаціями й російськими декабристськими товариствами отримала ґрунтовне висвітлення як у радянській історіографії, так і в працях вітчизняних науковців [10; 14]. Більшість дослідників наголошують на тому, що в цілому дійшовши згоди про незалежність польських етнічних теренів у майбутньому, розбіжності між польськими й російськими змовниками виникли під час обговорення долі литовських, українських і білоруських земель, а також питання щодо майбутнього державного устрою відновленої Польщі [6, с. 289; 10, с. 57].

Розправа над декабристами спричинила переслідування польських опозиціонерів. Виявлена в ході слідства діяльність Патріотичного товариства викликала неабияке занепокоєння в Санкт-Петербурзі. Слідство над польськими змовниками було доручене судовим установам Королівства Польського, а контроль здійснював безпосередньо великий князь Костянтин. Утім, вирок Сеймового Суду членам товариства був занадто м'який на розсуд російської влади. Не визнавши їх винними в державному злочині – зраді, що передбачало смертну кару, Суд засудив С. Кржижанов-

ського до 3 років ув'язнення, інших – до кількох місяців ув'язнення, С. Солтика, С. Заблоцького, Р. Залуського було виправдано. «Сеймовий суд став політичною трибуною, яка була використана для нагадування царю про особливий статус королівства й обіцянки Олександра I розширити його кордони» [6, с. 290]. Після втручання Миколи I вироки було переглянуто, а С. Кржижановського було довічно заслано до Сибіру.

Постійне порушення царатом автономії Королівства Польського, обмеження політичних прав польської еліти українських, білоруських і литовських земель під час правління Миколи I, усевладдя поліцейського контролю з боку новостворених жандармських структур, насаджування імперських суспільних моделей, що перетворювали поляків з активних громадян на підданих російського царя, – усе це в сукупності спричинило зростання опозиційності в шляхетському середовищі.

З одного боку, мали місце такі явища, як відсутність легальних механізмів відстоювання своїх національних прав і шляхетської гідності, утрата соціального капіталу через різноманітні обмеження, впроваджені російською імперською владою. З іншого – традиційний шляхетський гонор як засаднича характеристика ментальності цієї соціальної верстви, підживлюваний створеним романтиками культом польських легіонів доби наполеонівських війн і міфологізацією втраченої державності, виступав потужним чинником радикалізації настроїв поляків. Звістки про ліберальну політику австрійців у сусідній Галичині щодо поляків, їх залучення до місцевого урядування також підсилювало градус незадоволення польських підданих Романових. Естафету змовницької діяльності підхопила варшавська молодь. Саме в її середовищі наприкінці 1828 р. було засновано таємну організацію «Союз підхорунжих», яку очолив підпоручик Пйотр Висоцький і до якої долучилася студентська й гімназійна молодь. Не маючи досвіду гірко розчарування поразками збройної боротьби, молодь із запалом кинулася у вир змовницько-повстанської діяльності. Початок революції у Франції 1830 р. став каталізатором польського Листопадового повстання 1830–1831 рр.

Соціальне напруження й превентивні арешти поліцією підозрюваних у змовницькій діяльності, чутки про загальну мобілізацію загострили ситуацію у Варшаві, де 29 листопада 1830 р. вибухнуло повстання проти російської влади. Не маючи чіткого плану дій, заколотники спробували ліквідувати великого князя Костянтина й захопити Арсе-

нал, роззброївши російський гарнізон. На думку Ю. Земського, вирішальну роль у розгортанні повстання відігравали ентузіазм, жертвовність і патріотичний запал. Натомість значно менше уваги приділялося структурно-організаційним і тактичним питанням, а також роботі щодо розширення соціальної бази повстання [7, с. 40].

Відсутність чіткої стратегії, розбіжності щодо тактики й програмних вимог у середовищі керівників повстання, необхідність протистояти регулярним російським військам – усе це прирікало поляків на нові поразки. Пруссія й Австрія, занепокоєні небезпекою поширення повстання на підвладних польських землях, зайняли ворожу позицію стосовно повстанців, установили жорсткий контроль за прикордонними територіями, що ще більше ускладнило становище поляків.

Звістки про повстання в Королівстві були зустрінуті з ентузіазмом у західних губерніях Російської імперії. Місцеві поляки, передусім малоземельна й безземельна шляхта Волині й Литви, узяли активну участь у збройній боротьбі. Проте місцеве населення ставилося вороже до перспективи відродження польської державності в кордонах 1772 р. Прірва між повстанцями й місцевим населенням зростала й через ворожість останніх до польських панів, чим вдало маніпулювала російська пропаганда, заохочуючи селян до видачі учасників повстання [6, с. 294].

Листопадове повстання 1830–1831 рр. зазнало поразки, що зумовило посилення репресій проти поляків, відкритий наступ на їх соціально-економічні й культурні права. Оцінюючи історичне значення повстання, Ю. Земський наголошував: «Це був вибух людей, що мали власну гідність, цінували понад усе свою станово-лицарську честь, але водночас, за обставинами, що склалися в рідній вітчизні, почувалися приниженими. Їхню честь поганьблено силою ворожої зброї, їм накинуто неприйнятні, чужинецькі порядки, за якими нехтуються давні, усталені з діда-прадіда, священні традиції. Усі спроби «поновити справедливість» дипломатичними заходами привели лише до розчарувань, тож вихід один – збройним виступом повернути своє, підступно відібране ворогами» [7, с. 41–42].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що впродовж першої половини XIX ст. відбувається кристалізація структурно-організаційного оформлення польського визвольного руху. Чинниками трансформації стали поширення масонства як напівлегальної форми громадської діяльності, зростання незадоволення поляків своїм станови-

щем під владою Романових, відсутність легальних можливостей для національного розвою тощо. Загравання російської влади з магнатурією й заможним поміщицтвом за одночасного позбавлення незаможної шляхти традиційних прав і привілеїв спричинило утворення таємних товариств, що проголошували своєю метою боротьбу за відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., тобто за повернення втрачених вольностей шляхетського загалу. Саме збідніла шляхта, що найбільше втратила внаслідок поділів і включення українських, білоруських і литовських земель до складу Російської імперії, виступала основною соціальною базою опозиційної діяльності. З іншого боку, тісні контакти з поляками, що меш-

кали в Королівстві Польському та в інших землях, сприяли їх залученню до загальнопольського визвольного руху через участь у конспіративних і таємних організаціях, передусім у Патріотичному товаристві.

Викриття змовницько-конспіративних угруповань, переслідування за будь-які вияви опозиційності спрямовувало поляків до повстанської боротьби як останнього аргументу в протистоянні з владою. І хоча через невідповідність і відсутність чіткої стратегії дій повстання зазнавали поразки, головне їхнє значення полягало у формуванні нових сенсів жертвовності й патріотизму як фундаментальних засад боротьби за відродження польської державності.

Список літератури:

1. Małachowski-Lempicki St. Wielka prowincjonalna łoża wołyńska. Rocznik Wołyński. Rowne, 1931. T. II. S. 88–127.
2. Załęski S. O masonii w Polsce od roku 1742 do 1822. Na źródłach wyłącznie masonskich. Kraków: Druk. Wł. L. Anczyca i Spółki, 1889. 372 s.
3. Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017. 216 с.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. К.: «Основи», 2008. 1080 с.
5. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з польск. М. Кірсенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
7. Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання. Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. К.: КНТ, 2017. С. 27–44.
8. Крижановська О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.): навчальний посібник. К.: Аквалон-Прес, 1998. 134 с.
9. Лукасинский В. Записки (1863–1864 гг.) / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: в 3 т.: пер. с польск. / вступ. ст., подгот. текста и примеч. И. Миллер. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2. С. 37–40.
10. Павлюк В. Польські таємні організації Правобережної України 20-х років XIX ст. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2011. Випуск 48. С. 52–59.
11. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017. 264 с.
12. Хададова М. Масонство та польський конспіративний рух у Правобережній Україні в першій чверті XIX ст.: історіографія питання. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Вип. 13. Одеса: «Астропринт», 2008. С. 228–236.
13. Хададова М. Польський конспіративний рух першої чверті XIX ст. в Правобережній Україні в працях українських істориків 20-х рр. XX ст. Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. Т. 1. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. С. 213–219.
14. Хададова М. Зв'язки Південного товариства з польськими конспіраторами в працях істориків декабризму XIX – початку XX ст. Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-красназничої конференції. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 232–233.
15. Хоптяр А. Діяльність конспіративних організацій у Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С. 123–134.